

MEDITÁCIÓ AZ ÁLMONDATRÓL

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

A magyar leíró nyelvtanban némi zavar tapasztalható az újabb keletkezésű elnevezések és fogalmak körül. Ez késztetett annak végiggondolására, hogy az **álmondat fogalmát** a magam számára értelmezsem. Ugyanis kétféle felfogás él egymás mellett:

1. A Balázs Géza képviselte álláspont alapján: „Csak elméletileg vehető föl az **álmondat terminus**: a mellérendelt mondatokat tarthatjuk annak” (1994a: 261).

2. Rácz Endre szerint: „**Álmondat** a mellékmondat, például: Az ment el, *aki akart*.” (1994: 5) Ezt a nézetet vallja Borosné Jakab Edit is, de ő magyarázatot is fűz hozzá: „Az összetett mondat és az egyszerű mondat közötti átmeneti jelenségek az alárendelt mondat **mellékmondatai**, ha mondatrészt fejtenek ki. Ezek a mellékmondatok általában visszazsugoríthatók a főmondatba mondatrészként, és könnyen egyszerű mondattá alakíthatók. **Álmondatok**, mert egy mondatrészt fejtenek ki tagmondat formájában.” (1994: 27) – Ugyanezt a felfogást képviseli a gimnáziumi tankönyv is: „**Jellegetesen átmeneti jelenség az alárendelt mellékmondat is. Mondat, mert egy alanyi-állítmányi viszonyt tartalmaz, de a közlésfolyamatban nem önállóan hordozza a mondat legfőbb szerepét: a valóságra való aktuális vonatkoztatást. Tulajdonképpen álmondat, mert csak egy mondatrészt fejez ki tagmondat formájában**” (Honti Mária–Jobbágyiné András Katalin 1980: 132).

Jómagam egyik elképzeléssel sem tudok azonosulni, ezért igyekszem az **álmondat fogalmát tisztázni**. Ehhez több megközelítés is lehetséges.

1. Végigkövetem a hasonló **ál-** előtagú elnevezések értelmezését a nyelvi szintek rendszerében.

Mit jelent az **álmorféma** a morfémahoz képest? – A morféma a „legkisebb nyelvi jel, melynek önálló alakja, jelentése és funkciója van” (Rácz Endre 1994: 9). – „**Álmorféma** az előhangzó, például: *háza*” (Rácz Endre 1994: 5). Részletezőbben Balázs Géza így fogalmaz: „A fonéma és a morféma között van az **álmorféma**. A magyar nyelvben ilyen az előhangzó, amely sem a szótőhöz, sem pedig a toldalékhoz nem tartozik szervesen” (1994b: 26). A bővebb megfogalmazás ellenére sem a lényegget fejtegeti a szerző, tudniillik azt, hogy az előhangzó azért **álmorféma**, mert bár szegmentálható, de jelentéstelen. **Álmorféma** volta nem annak függvénye, hogy sem a tőhöz, sem a toldalékhoz nem tartozik „szervesen”. Ebbe a megfogalmazásba ugyanis

bele lehetne kötni, mert történeti szempontból a kötőhangzó tövéghangzóként igenis szerves eleme a tőnek, leíró megközelítésből pedig a toldalék része előhangzóként.

Miben különbözik a szó és az álszó? – „A szó a nyelvnek legkisebb állandósult, beszédben és írásban többnyire elhatárolható önálló tartalmi és kifejezésbeli egysége” (Szépe György 1961: I, 123). – „Átmenet a morféma- és a lexémaszint között a félszabad morféma. Csak egy szabad morfémaival együtt lehet mondatrész, ekkor álszintagmát alkot a fogalomszóval. Alaki önállóságuk ellenére viszonyító jelentésük miatt álszók. A félszabad morféma a következők: névelő, névutó, igekötő.” (Borosné Jakab Edit 1994: 29)

[Most nem foglalkozom olyan nézettel, amely még tovább bonyolítja a fogalmak rendszerét, mert például Borosné Jakab Edit az álszó mellett megkülönbözteti az állexémát is, megállapítva: „Állexémák a segédigék: alakjuk szerint szók, de szerepük szerint morféma. Hiányos ragozásúak: *gyerünk, lesz, múlik, szokott, tetszik, tud, van, volt*” (1994: 29). Ez értelmezési gondot is felvet: a szó és a lexéma fogalmát szembeállítja, holott Deme azt írja: „A szónak (minthogy a szótárnak sok nyelvben a lexikon a hagyományos neve) **lexéma** a tudományos megnevezése” (1978:117), ilyen módon azonosítja a két fogalmat Balázs Géza is. („Az álszók vagy állexémák a morféma és a lexéma között foglalnak helyet” (1994b: 26).]

Miben tér el egymástól a szintagma és az álszintagma? – Az általános felfogás szerint a **szintagma** „Két önálló lexéma kapcsolata. A kapcsolatban a két lexéma jelentésének viszonyán kívül a grammatikai jelentés is tükröződik” (Rácz Endre 1994: 5), hozzá-, alá- és mellérendelő típusú lehet. (Deme ettől eltérően értelmezi: I. 1978: 87) – „**Álszintagma**: egy lexéma és egy álszó kapcsolata, például: *a vonat, irt volna*” (Rácz Endre 1994: 5).

Mi különbözteti meg az álmondatot a mondattól? – Tompa József mondatmeghatározása így hangzik: „...a mondat a beszédnek két vagy több, nyelvtani szabályok szerint megszerkesztett (ritkábban egy, esetleg grammatikailag szerkesztetlen) szóból álló alapegysége, mely a beszélőnek egy valóságra vonatkoztatott, kerek tudattartalmát s ehhez való állásfoglalását fejezi ki, s amelyet az esetleg előző vagy következő mondatból a szerkesztés különféle nyelvtani eszközeinek viszonylagos lezártága jellemez – ide értve a zeneiekét (mondatfonetikaiakét) is” (1962: II. 19). – „Csak elméletileg vethető föl az álmondat terminus: a mellérendelt mondatokat tartathatjuk annak” (Balázs Géza 1994a: 261), illetve „Álmondat a mellékmondat, például: Az ment el, *aki akart*” (Rácz Endre 1994: 5).

Az eddigiek összegzésként két kérdés adódik:

Mi a közös az ál- előtagú nyelvtani fogalmak között? Az, hogy az ál- előtag megszorításként értelmezendő a valódi jelentéssel ellentétben, azaz a teljesen meg nem felelés motívuma köti össze ezeket a fogalmakat, például az álszó a szó fogalmának teljesen meg nem felelés értékében használatos.

Hol helyezkednek el az ál- előtagú fogalmaink a nyelvi szintek rendszerében? – A kutatók szerint mindig az egyes nyelvi szintek között átmeneti szintet képezve, tehát a következő rendszer épül ki ilyen módon:

fonéma
 álmorféma
 morféma
 álszó (állexéma)
 szó (lexéma)
 álszintagma
 szintagma
 álmondat
 mondat

Ezt a sort – a logika szabályai szerint – az álszövegnek, majd a szövegnek kellene folytatnia.

Hadrovics László igazi és ál mellékmondatot is elkülönít, mondván: „nem minden igazi mellékmondat, ami annak látszik” (1969: 206), „A vonatkozó névmások is igen gyakran csak ál mellékmondatokat vezetnek be” (1969: 207). Példájából (*A gróf meg is neheztelt ezért, amit viszont a gróftól nem lehet venni rossz néven...*) azt a következtetést vonja le: „Az ilyen mondatokat nem nevezhetjük mellékmondatoknak. Az előttük álló mondatok...hiánytalan közlést adnak, semmiféle szintaktikai kényszer, de még tartalmi szükség sem követeli a folytatást, s a vonatkozó névmásokat minden zökkenő és értelmi csorbulás nélkül helyettesíthetjük mellérendelő kötőszókkal: ...*ezt azonban*” (Hadrovics László 1969: 207).

A gondolat sor részlezárásaként annyi megállapítható, hogy az álmondat a szintagma és a mondat közötti átmeneti jelenség, mivel az álmondat még teljesen nem felel meg a mondat fogalmának.

2. Az álmondat fogalmának tisztázásához vezető másik út az álmondat-meghatározások egybevetése a mondat fogalmával.

Nézzük ennek alapján az eddig ismert álmondat-meghatározásokat abból a szempontból, hogy a meg nem felelés motívuma érvényesül-e bennük!

Az álmondatról az első kijelentést, a Balázs Géza-félet nem osztom, hiszen a mellérendelt mondategységek bármikor önállósítható megnyilatkozások, valódi mondatok anélkül, hogy a jelentés módosulna. Különösen áll ez az aszindetonos mondatkötésre. Csupán a közlőtől függ, hogy a mellérendelő tagmondatok függetlenítését végrehajtja-e, vagy nem. Mivel ebben az esetben az egyszerű és az összetett mondatos megoldás a tartalmi-logikai viszonyok változását nem eredményezi, így is, úgy is ke-
 rek tudattartalmat közvetít, és a grammatikai és zenei szerkesztés lezártságát érzékelteti, a mondat funkcióját mind az egyszerű, mind a mellérendelő összetett mondat egyaránt betölti. A kétféle szerkezetű mondat típus inkább csak stilisztikai hatású.

A másik megállapítás az álmondatról a következőképpen hangzik: „Álmondat a mellékmondat, például: Az ment el, *aki akart*.” (Rácz Endre 1994: 5) Ezt az állítást azért nem tudom elfogadni, mert akkor a mellékmondat és a mondat egyik típusa közé azonosságjelet tennénk, holott a mellékmondat csak egysége a mondatnak. Ráadásul zavart keltene az egymáshoz „ellentétesen”, de ugyanakkor szervesen kapcsolódó fogalmak rendszerében. Ugyanis míg a fő- és álmondat elnevezésében nem jelez korrelációt, a fő- és mellékmondat korrelatív fogalompárt alkot. Köztudott, hogy az alárendelő összetett mondat két részét szokás fő- és mellékmondatnak nevezni, de ez az elnevezés nem a jelentésbeli fontosságot érzékelteti, hanem a nyelvtani függő viszonyt. Ezért véleményem szerint célszerű meghagyni a mellékmondat hagyományos fogalmát, mert a mondathoz képest ez az elnevezés érzékelteti az eltérő jellegzetességet.

3. Az álmondat fogalmának kiderítéséhez a szövegtani fogalmak segítségülhívása is kínálkozhat. Ugyanis nézetem szerint a szövegtani terminusok világítják meg az alá- és a mellérendelt mondategységek lényegét. Eszerint a mellérendelt mondat mindegyik tagmondata szabad mondat, az alárendelő mondatnak viszont mind a fő-, mind a mellékmondata csonkított mondat.

Ennek alapján felfogásom szerint a gyakorlatban az alárendelő összetett mondat önállósult fő- vagy mellékmondata, azaz szövegmondatként való megjelenése az álmondat (azaz továbbvittem, illetve pontosítottam az alárendelt mellékmondat = álmondat azonosítást). Logikám szerint azért, mert formálisan minden olyan közlés, megnyilatkozás, mondat, amely a nagybetűs kezdéstől a közlést lezáró írásjelig tart, az mondat, de az önálló szövegmondatként jelölt alárendelő összetett mondatnak sem a fő-, sem a mellékmondata tartalmilag nem hiánytalan közlés, mert sem grammatikai szerkesztettségében a lezártág, sem jelentésében a kerek tudattartalom visszaadása nem jellemzi, tehát nem felel meg a valódi mondat fogalmának.

Nézzünk erre néhány példát!

Csak a főmondat van meg:

Kendé bizony az árnyéka!

Mert olyat mondok, hogy még a...

(Arany: A fülemile)

És csak oly csendes ne volna!

De ez úgy fojt, úgy ijeszt...

(Vajda: A virrasztók)

Az *olyat* és az *úgy* utalószók jelzik a mellékmondatra való utalást. Ennek elmaradását viszont egyértelműen vizuálisan is mutatja a grafikai jele: a három pont.

A következő példában az alárendelő összetett mondatnak a mellékmondata van külön szövegmondatként jelölve:

Neveljük gyermekeinket szabadságra, vitatkozzunk velük, neveljük őket, ha kell, még neveletlenségre is. Ne afféle irodalmi szajkók legyenek, akik betéve tudják, amit úgysem érdemes tudni, hogy egy költő

melyik évben, hónapban és napon született, s ki volt az anyai és apai nagybátyja. (Kosztolányi: Az olvasó nevelése. In: Nyelv és lélek. Bp., 1990. 432)

A kiragadott szövegegység második mondatégsze nem szabad mondat. A jelentésbeli önállótlanúsága és szerkesztésbeli elliptikussága nyilvánvaló: a főmondat hiányzik, mert az író formálisan külön szövegmondatban fogalmazta meg a célhatározói mellékmondatot (*neveljük még neveletlenségre is (azért), (hogy) ne afféle irodalmi szajkók legyenek*), valószínűleg azzal a szándékkal, hogy ezzel is hangsúlyozza a csonkított mondat jelentését.

Hasonló példa olvasható Illyésnél is:

„Jobbára kétkezi emberek nyelve volt a magyar.

Olyanoké, akik valóságot és igazságot akartak közölni egymással. Akik világos, tiszta gondolatot fejeztek ki általa. Akiknek nem volt rejtegetnivalójuk egymás előtt. Akik nem szorultak se hazugságra, se hízélgésre” (Anyanyelvünk. Magyar beszéd)

Ebben a szövegrészletben a vonatkozó mellékmondatok önállósodtak formálisan mondatná, azaz álmondatok. Nyilvánvalóan azért, mivel nincs szükség az explicit nyelvi kifejtésre, mert a főmondatban megfogalmazott témát változatlanúsága miatt felesleges megismételni, csak a réma taglalása nélkülözhetetlen.

Márai Sándor szövegalkotásának egyenesen jellegzetessége a főmondatból másikat mondatba elkülönített alárendelő mellékmondat, nyilván azért, hogy annak tartalmi fontossága kiemelődjék:

„Májusi szél. Mintha szellőztetnék ezt az áporodott, fülledt, avas zugolyt, a világot” (Napló, 308).

„Éjjel vad zivatar, mennydörgéssel és villámlással, többórás mennyei légitámadás. Mintha az Isten megmutatná a kontár embernek, hogy Ő is tud valamit” (Napló, 188).

Móricznak az Ady ravatalánál tartott gyászbeszédében egyenesen retorikus fogás a mellékmondat önállósítása:

„Ki volt, akit ma annyian állunk körül, hogy hódolatot adjunk neki, ma, mikor megszűnt minden hódolat minden hatalom megszemélyesítői előtt. Hogy tömjént gyűjtsünk előtte, ma, mikor ki kell hunynia minden tömjénnek minden oltárokon. Hogy szeretetünk aranyát s háláink drágakincsét szórjuk elébe, ma, mikor nincs többé senki, akit a tömegek fölött az aranynak és a hatalomnak személyes uralma megilleszen” (Móricz Zsigmond összes művei. Tanulmányok. I, 353).

Ezenkívül álmondatnak minősíteném az olyan szerkesztetlen, tagolatlan vagy szerkesztett, de funkcionálisan tagolatlan mondatokat is, amelyek szómondatok vagy

mondat formájú, de predikatív szerkezet nélküli szintagmák, és azzal ki sem egészíthetők. Ilyenek olvashatók Weöres Önéletrajz című versében:

*Mi történt volna: ez volt életem.
Csukott szem. Nyílt száj. Állandó csoda.
Láthatatlan hegyek. Hab. Lótetem.
Rét. Völgy. Posvány. Virágzó laboda.*

*Élet, mi holt. Halál, mi eleven.
Nappal homály, éjjel láng. Kaloda.
Félálom. Köd-sáv szikla-peremen.
Aggály. Közöny. Sejtés. Ide-oda.*

*Nap az alvást, és az árkust teríté.
Szőr. Füst. Seb. Alma. Árok széle. Égés.
Kebel. Gyanú. Dermedt kaland. A mint B.*

*Álló öröklét. Pillanatnak élés.
Nincs gyermek. Férfi. Nincs nő. Aphrodité.
Dülöngő évek. Sok mellébeszélés.*

Maga ez a költemény vitathatatlanul szöveg, még akkor is, ha 40 mondata közül csak négyben van predikatív viszony. A többi szerkesztetlen és funkcionálisan tagolatlan szómondat. Formálisan mondat, hiszen a költői mondattagolás szerint a nagybetűs szótól a pontig tart a mondat, de éppen az ilyen formájú közlések álmondatok. Vitathatatlan, hogy a mondatok lehetnek tagolatlanok és szerkesztetlenek is, de talán éppen ezeket lehetne álmondatoknak nevezni. Ugyanis ezek a szómondatok önmagukban csak képzetkeltő erejű nyelvi jelek, szavak, de nem közlő erejűek, mint a jelzések, a mondatok (vö. Deme 1978: 31). A fantázia játékaival parttalan módon egészíthetők ki, nem úgy, mint a valódi hiányos mondatok, amelyek grammatikailag (*Jó napot! ti. kívánok*) vagy szemantikai változatokkal (*Négy korsó sört! ti. kérek, kérünk, hozz, hozzon*) teljessé tehetők. Weöres versében csak a szöveg egészében szemlélve értelmezhetjük a predikatív viszony nélküli mondatokat a szubjektív valóságra: a belső tartalomra utalónak, életmozzanatokot gondolatöredékként megfogalmazónak. A versben felvillanó emlék- és élménytömegnek a kifejtése a szonettformát szétfeszítette volna. Ehelyett a jelzésértékű versmondatok sora az emlékezés módját sejteti: így lesz a felöltő emlékfoszlányok érzékeltetésének adekvát kifejezőmódja ez a mondatszerkesztés.

Hasonlóan szerkesztetlen, tagolatlan, illetve szerkesztett, de funkcionálisan tagolatlan szövegmondatokból áll Babits Messze...messze...című versének sok részlete, például a következő is:

*Svájc. Zerge, bércek, szédület.
Sikló. Major felhők felett.*

Ebben a szövegben a szómondatok és a szerkesztett, de funkcionálisan tagolatlan szövegmondatok csak a szövegösszefüggésben válnak mondatértékűvé. Az olvasó fantáziájára van bízva az értelmezésük ezért a nominális stílusnak nagy a stiláris értéke: képeslapszerűen, felsorolással vetíti elénk a képzeletben bejárt tájaknak a legjellegzetesebb vonásait.

Tehát az álmondat nem negatív minősítés, hanem csupán annak megállapítása, hogy a formálisan elkülönített mondat még nem tölti be minden esetben a mondatnak tulajdonított minden funkciót, és egy bizonyos típusa a szerkesztettségbeli és/vagy jelentésbeli hiány miatt minősül álmondatnak. Gyakorlatban tehát az eszményi mondat **szemben az alárendelő összetett mondat fő- és mellékmondatának önálló szövegmondatként való megjelenése és a szerkesztetlen, tagolatlan, illetve szerkesztett, de funkcionálisan tagolatlan szövegmondat az álmondat**, hiszen a szintagma és a mondat közötti átmeneti jelenségként nem felel meg teljes értékben a mondatsajátosságoknak a szerkesztésbeli és/vagy jelentésbeli hiány miatt: **nem jellemzi a lezártság a grammatikai megformáltságban és a kerek tudattartalom a jelentésben, így nem ad hiánytalan közlést.**

A gondolatmenetnek ez a végkövetkeztetése sem nyugtatott meg, mert Balázs Géza meghatározásában érthetetlen volt számomra az a kitétel, hogy „Csak elméletileg vethető föl az álmondat terminus” (1994a: 261). Ugyanis ez azt jelenti, hogy gyakorlatban nem létezik az álmondat. Ezek után tehát azt igyekeztem megvizsgálni: **egyáltalán létezik-e álmondat vagy nem**, mert ahogy Fontenelle mondja: *„Ha egy dolognak az okát kutatod, akkor nézd meg előbb, hogy létezik-e a dolog, mert így elkerülheted azt a nevetséget, hogy olyan dolognak az okát találd meg, ami nincs is.”*

Ezért megpróbáltam a Weöres- és Babits-vershez hasonló nominális stílusú szövegeket felidézni. Ady A Tisza-parton című verse tűnt számomra hasonló szerkesztésűnek, ám az interpunkció nem volt azonos:

*Gémes kút, malom alja, fokos,
Sivatag, lárma, durva kezek,
Vad csókok, bambák, álom-bakók.*

Ebben a felsorolás a vesszővel elkülönített szavak és szintagmák középső magassági fokon lebegtetve tartásával érzékeltethető.

Ha megpróbáljuk például a Weöres-verset felolvasni, élőszóval hangoztatni, hasonlót tapasztalunk: nincs meg a mondatra jellemző intonációjuk ezeknek a versmondatoknak, hanem valójában az interpunkció átértékelése következtében lebegtetett dalmvonallal lehet mondani, és ez azt sugallja, hogy a befejezés még hátra van. Vagyis szó-felsorolás jellege van a versmondatok sorának.

Együtt is jelentkezhét írott formában a szóhalmaz és a mondatként önállósult formája Thinsz Géza prózaversében:

„Az alternatívák, mint mindig adva vannak: választhatom a rosszat, vagy a kevésbé rosszat. Avagy a legrosszabbat – ” (Sic! 169).

Márpedig akkor összerosódik a határ a nominális felsorolást tartalmazó mondat és a szóból vagy szintagmából áll versmondatok láncolata között. Elhatárolást csak az interpunkció jelent, amely viszont csak az írásképből jelentkezik, és nem észlelhető az akusztikumban. Akkor pedig nagyon gyenge lábön áll az álmondat elhatárolása, hiszen csak formálisan, vizuálisan létezik, akusztikusan nem. Ha pedig ez így van, akkor mégiscsak igazat kell adnom Balázs Géának: „Csak elméletileg vethető föl az álmondat terminus” (1994a: 261). Ez viszont fölöttébb érdekes paradoxon, mert ami van (vagyis a fogalom), nem létezik (álmondat), és ami nincs (álmondat), létezik (fogalomként). Csak nem estünk abba a csapdába, amelytől Fontenelle óvott?

IRODALOM

- Balázs Géza 1994a: *Szövegtani gyakorlatok, vázlatok és tanulmányok*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Balázs Géza 1994b: Nyelvi szintek, in Balázs Géza szerk.: *Érettségi témakörök, tételek*, Corvina, 26.
- Borosné Jakab Edit 1994: Kétarcú nyelvi jelenségek, in Balázs Géza szerk.: *Érettségi témakörök, tételek*, Corvina, 27–9.
- Deme László 1978: *A beszéd és a nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*, Budapest, Akadémiai.
- Honti Mária–Jobbágné András Katalin 1980: *Magyar nyelv II.*
- Rác Endre 1994: A nyelvi szintek rendszere: Morfológia, in Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina–Lengyel Klára–Rác Endre: *Magyar letró nyelvtani segédkönyv*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 5, 9–10.
- Szépe György 1961: Szótan, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai, 123–42.
- Tompa József 1962: Mondattan, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 7–22.

MEDITATIONS ON THE PSEUDO-SENTENCE

IRMA SZIKSZAI-NAGY

There is some confusion about the notion of pseudo-sentence in the descriptive grammar of the Hungarian language. This made me to elucidate this problem, first by following the interpretation of phrases with the same pseudo- prefix in the system of language layers, and secondly, by comparing some definitions of the pseudo-sentence to the notion of the sentence. My conclusion can be drawn as follows: Contrary to the ideal sentence, which fits in the system of language, the main and dependent clause of a subordinate complex sentence occurring as an independent text sentence (utterance), as well as an unstructured, unorganized and structured but functionally unorganized text unit is considered a pseudo-sentence. Being a transition between the syntagm and the sentence, the pseudo-sentence doesn't fully satisfy sentence characteristics due to its structural and/or semantic defectiveness, i. e. it is not characterized by grammatical conclusion and complete semantic content, and consequently, it doesn't convey a full message.

This final conclusion hasn't satisfied me since texts have proved that the dividing line between a sentence comprised of a nominal list and a string of verse sentences made up of words or syntagms is growing more indistinct. It is punctuation that can only draw the line between the two, which occurs in the written form but not acoustically. According to this view, the circumscription of the pseudo-sentence is pretty feeble, since it exists visually but not acoustically.